

Et minne om Solørs grønne gull

Historien om et skatoll

av Geir Thomas Risåsen

«Skatoll i tre deler. To dører oppe, skrivebord på midten. Tre store skuffer nede. Overflaten med malt blomster og figurer på blå bunn». Beskrivelsen er å lese på nettsiden Digetalmuseum. Men hva skjuler seg egentlig bak denne nøkterne beskrivelsen?

I Norsk Folkemuseums Aarsberetning 1938–39 under Samlingenes tilvekst utdypes disse opplysningene: «Et malt skatoll med overskap stammer fra gården Sørmerud i Elverum, og har malt årstall 1773 18. desember. På overskapets dører er malt sommeren og høsten, fremstilt som kvinner med kornbånd og vinløv; på skriveklaffen er malt jaktscener, ellers er skapet dekorert med blomster og rokokkoomnamenter på mørk blå bunn. Det er utvilsomt et byarbeid. Figurene er malt etter samme (tyske) forbilder som en kiste som i fjor kom til museet fra Sør-Trøndelag (fig. 1, jfr. Johan Meyer: Fortidens kunst i Norges bygder. Østerdalen II pl. XIII) .»¹

SKATOLLETS OPPRINNELSE

Johan Meyer påpeker i sitt verk om Norsk folkekunst «at skatollet fra Sørmerud på grensen mellom Våler og Elverum – står i kvalitet over alt, hvad Nordenfor er fremkommet.»² Med Nordenfor sikter Meyer til hva som bokverket presenterer fra Østerdalen. Av kartotekkortet fremgår det at Norsk Folkemuseum kjøpte skatollet av Richarda Berg i Elverum. Som barnløs enke hadde hun tilbudt skatollet til Glomdalsmuseet, men da styrets leder Hamlander fant prisen for høy gikk tilbudet videre til direktør Hans Aall på Norsk Folkemuseum. Fru Berg opplyste at skatollet var arv på hennes avdøde manns side og at det ifølge han stammet fra gården Sørmerud. Så langt fru Berg. Glomdalsmuseets direktør Håvard Skirbekk var imidlertid raskt ute med å så tvil om forbindelsen til Sørmerud i Elverum. Som museums mann, lokalhistoriker, slektshistoriker og tidligere lærer i Våler i Solør på 1920-tallet kjente han bedre enn de fleste de lokale og historiske forholdene både i Sør Østerdalen med Elverum og i Solør. Etter at Johan Meyer i praktverket Norsk Folkekunst hadde publisert skatollets proveniens til Sørmerud i Elverum, tok Skirbekk til motmæle «og meinte at Sønsterud i Åsnes ville høve bedre.»³ Da Randi Asker kontaktet Skirbekk under krigen i forbindelse sitt bidrag om «Kunstarbeid og Håndverk» i bokverket Norske Bygder – Glåmdal svarte han at han ikke ville slå fast Sønsterud før han hadde undersøkt nærmere. Randi Asker konkluderte dermed i en fotnote «Håvard Skirbekk har i en avisartikkel antydnet at det kanskje var fra Sønsterud, men er senere gått fra det igjen.»⁴ Skirbekk kontaktet Richarda Berg som ikke kunne si sikkert om hennes mann hadde sagt Sørmerud eller Sønsterud. Som dreven slektsgransker begynte Skirbekk å gå Richarda Bergs svigerfamilie nærmere etter i sømmene. Skirbekk har i Årbok for Glåmdalen 1981 påvist at Richardas mann Ola Petter Berg var barnebarn av Karen Bergersdatter, som i 1809 giftet seg med sin fetter Ole

De to feltene på skriveklaffen er dekorert med hvert sitt jaktmotiv og preges av ledig og levende penselføring. Foto: Norsk Folkemuseum.

Embretsen – eier av Sønsterud i Åsnes. Ole Embretsen var blitt enkemann i 1808, samme år som hovedbygningen på Sønsterud skrev seg inn i Norgeshistorien. Under slaget ved Trangen ble offiser Nikolai Peder Dreyer (1773–1808) et viktig nasjonalt symbol. Da de norske soldatene under kampen begynte å vike for de svenske styrkene hoppet Dreyer opp på en stubbe, hvor han sto mens han skjøt og kommanderte. Han ble truffet flere ganger, men takket være hans heroiske innsats fattet de norske soldatene nytt mot og svenskene ble drevet tilbake. Fire dager senere døde han av skadene på Sønsterud, i rommet som bærer hans navn.

Da Ole Embretsen døde i 1811 overtok sønnen fra første ekteskap Sønsterud, mens enken Karen Bergersdatter giftet seg på nytt med landhandler Håkon Berg i Ringsaker. Dermed endte skatollet i Ringsaker, før det via arv havnet i Elverum hos barnebarnet Ole Peter Berg, Richarda Bergs avdøde mann. Dermed fikk Skirbekk rett i sin antagelse.

SOLØRS GRØNNE GULL

Solørs grønne gull var tidligere et begrep. Solør er fellesnavnet på Glåmdalsbygdene mellom Kongsvinger og Elverum. Fra den nordligste kommunen Våler vet at vi at Matias Benzow,

Skatoll fra Sønsterud i Åsnes. Det er et eksempel på kostbare bymøbler som fant veien til Solør takker være 1700-tallets lukrative tømmerhandel. Foto: Norsk Folkemuseum.

Rokokkostoler av denne modell er i dag spredd over store deler av Østlandet. De betegnes ofte som stoler i bonderokokko, men modellen er sannsynligvis laget og solgt av Christianis stolmakere. Foto: Norsk Folkemuseum.

rådmann og en fremtredende kjøpmann og skipper i Oslo allerede i 1616 hadde interesser i gården Lundeby, fordi han som trelasthandler fikk tømmer fra Våler.⁵ I århundrene som fulgte kom tømmeret til å involvere de fleste familier i Solør enten de var skogeiere, tømmerhuggere eller fløtere. Tømmeret ga klingende mynt samtidig som det gjorde Solør sårbar i forhold til svingende konjunkturer. For folk flest ga det lønnet arbeid enten det var tømmerhogst i vinterhalvåret eller fløting om våren. For skogeierne ga det inntekter som kunne innkasseres i Christiania ved St. Hans tider. Tømmeroppkjøpet gjorde det mulig å kjøpe nødvendige varer foruten luksusartikler som importere silkestoffer, kinesisk porselen, bymøbler og annet. Gjennom tømmerhandelen ble det etablert tette bånd mellom land og by.

EMBRETSSENSLEKTA OG SØNSTERUD

Embretsenslekta på Sønsterud i Åsnes representerte dette miljøet. I fem generasjoner inntok slekta og gården en sentral plass i bygda inntil mye av Sønsterud-rikdommen gikk tapt under Glomdalskrisa 1865–1868. I 1895 ble gården solgt til Åsnes kommune.⁶ Siden den gang er det skilt ut ca. 300 mindre gårdsbruk fra Sønsterud.

Embretsenslektas rikdom og ry ble skapt under Jon Embretsen (1739–1801). Hans liv er skildret i Kollbein Helstads

Samtidig overskap eller «skjenk» fra Lundeby i Våler i Solør. Til tross for dekorens slektskap med skatholdet fra Sønsterud kan det i kvalitet ikke måle seg med sistnevnte. Foto: Geir Thomas Risåsen, Norsk Folkemuseum.

roman «Jon Embretsen Sønsterud og hans samtid» fra 1955.⁷ I 1767 giftet han seg med Olea Olsdatter Sønsterud. Ved skiftet etter svigerforeldrene samme år kjøpte han en gårdspart i Sønsterud og i årene frem til 1780 la han resten av gården under seg. Ekteskapet må ha vært vellykket ettersom Jon og Olea fikk 14 barn; Berte f. 1767, Olea f. 1768, Olea f. 1769, Ole f. 1770, Gunder f. 1771, Anne Marie f. 1772, Karen f. 1775, Else Maria f. 1776, Oline f. 1778, Petronelle f. 1780, Olianna f. 1781, Iver f. 1784, Anne Dorteia f. 1775 og Ole f. 1791. Folketellingen av 1801 omtaler dessuten 7 tjenestejenter og 5 tjenestekarere, alle ugifte.

Foruten å være gårdbruker var Jon Embretsen fullmektig for trelastfirmaet Karen Anker & Sønner i Christiania samt betinger og tømmermerker for flere av Christianias trelasthandlere deriblant krigskommissær Peder Holter. Jon Embretsen var dessuten driftig på egne vegne og opererte som tømmerpekulant både i Solør og i Värmland. Da han døde i 1801 var han den største skogeieren mellom Kongsvinger og Elverum. Under de gode konjunkturer på slutten av 1700-tallet grunnla han rikdommen på Sønsterud gjennom sin utstrakte skog- og tømmerhandel.

Hovedbygningen ble oppført i hans eiertid, som en av 1700-tallets største og mest ruvende hovedbygninger i Solør. Branntaksten fra 1805 gir et bilde både av rikdom og romslige forhold. Den to etasjes hovedbygningen var vel 30 meter lang og 10,6 meter bred. Bygningen i laftet tømmer var panelt utvendig og malt med gul oljemaling, og hadde tegltak. Brann- taksten gir en detaljeret beskrivelse av alle rom, både i forhold til panel og fargesetting. Foruten en gjennomgående midtgang med trapp, hadde hver etasje 9 rom, inkludert kjøkkenet i første etasje. Her omtales dagligstue, storstue, sal og en rekke sovekammers. Det omtales rom med perlefarget fotpanel, malte gulv foruten at det var rom der veggene var trukket med «moderne papir» – dvs. tapet. Den ene stuen i første etasje hadde et fag vinduer, var panelt og malt med blå perlefarge og hadde en toetasjes ovn.⁸ Hva brann- taksten ikke nevner er at veggene i blå perlefarge var dekorert med mørkere blåmalte ranker i rokokkostil.

Over til venstre: De to dørene på Sønsterudskatollet er dekorert med allegoriske motiver av henholdsvis sommeren og høsten. Bildet viser høsten. Foto: Norsk Folkemuseum.

Over til høyre: I 1778 dekorerte Peder Aadnes 15 veggfelt i stuen på Bjellum på Jevsaker, med blant annet de fem sansene og de fire årstidene. Til fremstillingen av høsten benyttet han samme forlegg som er benyttet til fremstillingen av høsten på Sønsterudskatollet. En sammenligning av de to fremstillingene viser imidlertid at de er malt av forskjellig hånd. Foto: Anne Lise Reinsfelt, Norsk Folkemuseum.

I dette miljøet overasker det ikke at en mann som Jon Embretsen kjøpte med seg bymøbler til Sønsterud i forbindelse med det årlige tømmeroppkjøpet i Christiania. Skatoll som dette var i siste halvdel av 1700-tallet et statusmøbel for mannen i huset. Derfor er det ikke uten grunn at vi solunger den dag i dag omtaler overskapet på et skatoll som skjenk. Det var gjerne her drammen ble oppbevart.

HVEM DEKORERTE SØNSTERUDSKATOLLET?

Hvorvidt skatollet er snekret lokalt eller i byen vet vi ikke. Sikker er det imidlertid at det fortsatt står beslektede skatoll rundt om i Solør, riktignok uten malt dekor av tilsvarende kvalitet. Det er ingenting i veien for at disse kan være tilvirket i Christiania og brakt oppover dalføret som statusmøbler. Det foreligger ingen forskning på møbler laget av Christianisnekkerne på 1700-tallet. De vi kjenner til i dag er stort sett møbler laget for de øverste samfunnslag. Christiania var imidlertid en by der alle samfunnslag var representert og hvor alle trengte møbler. Et parallelt eksempel er rokokkostoler av en bestemt modell, som i dag finnes spredd over store deler av Østlandet, dvs. det som var Christianias omland i forhold til handel. Stoler som dette møblerte ikke nødvendigvis byens rikeste hjem, som hos familiene Anker, Collett, Eliesson med flere, men stolene hadde

et stort marked hos de som befant seg litt lavere på rangstigen. I vår tid omtales stolene misvisende som bonderokokko, ettersom de byhjem hvor de var å finne ikke lenger eksisterer, mens storgårder hvor det ble kjøpt tilsvarende stoler fortsatt er i slektenes eie.

Norsk Folkemuseums Aarsberetning for 1938–39 slår fast om skatollet «Det er utvilsomt et byarbeid.» Hvorvidt konklusjonen ble trukket på bakgrunn av snekkerarbeid, dekorasjonsarbeide eller begge deler vet vi ikke.

Skatollet med overskap er 241 cm høyt, 128 cm bredt og 58 cm dypt. Den første som reiste spørsmålet om mulig kunstner for den malte dekoren var Johan Meyer i Fortidens Kunst i Norges Bygder. Her sammenligner han Sønsterudskatollet med overskapet til et samtidig skatoll fra omtalte gård Lundeby i Våler. Begge overskap «viser rammeverket smykket med elegante men innbyrdes både i linjeføring og farve sterkt avvikende rokokkodrag, og likeså stemmer figurbehandlingen overens, til tross for at motivet er det samme – to unge kvinner, den ene holdende vindrueklaser, den annen kornnek (mat og drikke). På Lundeby er kvinneskikkelsene stillet noget engstelig midt i feltet med høi horisont. Mot vannrett hvilende skyer tegner sig innad trær med et noget hårdt behandlet løvverk. Den største vekt er lagt på de unge pikers drakt med fint mønstrede bånd

Hovedbygningen på Sønsterud sto ferdig kort før 1790, som en av de største og mest påkostede i Solør. Bygningen fikk nye vinduer og nytt utvendig panel tidlig på 1900-tallet. Foto: Geir Thomas Risåsen, Norsk Folkemuseum.

og rikt kniplingsutstyr. Figurenes holdning er noget tvungen, og armbevegelsen uten liv. Ansiktsuttrykket er temmelig konvensjonelt....». Ved Sønsterudsskatollet «er figurene vakkert plassert, og hovedvekten lagt på yndefull bevegelse med individuelt preg. Drakten er fritt og ledig tegnet som båret av en levende modell. Mektige gamle trestammer danner mot skapmidten den nære bakgrunn, og utenfor disse ser vi innover mot det fjerne berg under store, rikt og malerisk modellerte skygler, hvor sollyset spiller i rødlige toner fra den i øverste hjørne klart blånende himmel...». ⁹ Meyer konkluderte med at «Lundebyskatollet kunde muligens tilskrives Hosenfeller eller Peder Aadnes. Men Sørmerudskapets bilder med de bløtt tegnede figurer i den lette og følsomt flagrende drapering synes å minne mest om Christian Thaanings bilder i Kongsberg kirke. Om Peder Aadnes kan her ikke være tale. Men dessverre er intet av Thaanings ornamentale arbeider oss bekjent, og det materiale som ellers foreligger til jevnføring er ikke tilstrekkelig til deretter å kunne fremsette nogen formodning om Sørmerudsdekorens mester.» ¹⁰

Randi Asker skriver i Norske Bygder om overskapet fra Lundebyskatollet til Sønsterud at «Det er to meget fine og verdifulle arbeider, men hvem som har utført den er ukjent. Det er nok ingen av bygdens malere.» ¹¹ Nils Ellingsgard var imidlertid ikke i tvil da han i 1981 publiserte boken Norsk Rosemaling. «I bysamlingane på Norsk Folkemuseum står eit praktfullt skatoll fra Sørmerud ved Elvderum, Dei to kvinnefigurane på dørene symboliserer «Sommaren» og «Hausten», eit vanleg allegorisk motiv på 1700-talet. Klaffen er pryda med jaktmotiv og skuffane med blomestokkar i «rocaille-tre-stubbar». Ramverket er overstrødd med leikande rocaille og

glødande blomestokkar på djupblå botn. Når vi hevdar at dette er eit Aadnes-arbeid, er det fordi det i farger, penselstrøk og delvis i motiv stemmer overeins med andre skatoll han har måla i heimbygda. Jaktmotiv med hjort og hundar er truleg lånt fra eit koparstikk. Aadnes har brukt det før òg, men omforma det etter skapet på fyllingane.» ¹² Leser vi Janike Sverdrup Ugelstad's bok «Thi han blev en kunstmaler – Peder Aadnes og hans billedverden» ¹³ glitrer Sønsterudsskatollet med sitt fravær i hennes brede presentasjon av Aanes arbeider. Ugelstad utaler i samtale at hun gjennom sitt arbeid har mest tro på Nils Thaaning som kunstner bak Sønsterudsskatollet. Dermed er vi tilbake hvor Johan Meyer startet.

Niels Nielsen Thonning (1732–1779) er første gang omtalt i København i 1762, som «Mahler Svend her i Staden». Det opplyses videre at «Niels Nielsen Thaaning af Vores Kongelig Residentzstad Kjøbenhavn skal ha lært Mahler Professionen og siden arbeidet derved som Svend ote Aar». Fra København kom han som malersvenn til Norge i 1764. Johan Diderich von Dram – ansvarlig for malerarbeidene i Kongsberg kirke – var i København samme år og ansatte Thonning for å erstatte den svenske dekorasjonsmaleren E. G. Tunmarck. Thonning flyttet senere til Christiania hvor han fikk borgerskap som maler – mester 18. november 1766. Peder Aadnes betalte for noen måneder opplæring hos Thaaning i 1770. I 1771 giftet Thaaning seg med Marthe Marie Torstensdatter (1740–1805). Året etter ble han ansatt som tegnelærer ved Krigsskolen hvor han la opp en krevende plan for tegneundervisningen. Selv underskrev Thonning som «Kunst-Mahler» og skal ha hatt en mangesidig virksomhet. Han skal blant annet ha «decoreret med maleri-er nogle Værelser i Christiania, som ei skal være ilde». I følge

Storstuen på Sønsterud ble antageligvis oppført og innredet omkring 1790. I følge branntaksten fra 1805 var veggene panelt og trukket med «moderne papir». Det opprinnelige tapetet er senere rekonstruert. Foto: Geir Thomas Risåsen, Norsk Folkemuseum.

Norsk Kunstnerleksikon kan veggmaleriene i Leuchrommet på Norsk Folkemuseum tilskrives til Thonning. ¹⁴ Blant Christianias mange 1700-talls interiører med veggmalerier er imidlertid kun Leuchrommes veggmalerier, et interiør med veggmalerier i Krigsskolen, veggmaleriene fra Meyergården (senere gjenoppsett på Tangen ved Bogstad) samt syv veggmalerier fra Skippergata 19 (i dag på Norsk Folkemuseum) bevart. Dette fragmenterte materialet vanskeliggjør en eventuell attribusjon. Av mer vanlig malerarbeide var Thaaning ansvarlig for istandsettelsen av Akershus slottskirke sommeren 1776. Her ble listverket malt i perlegrått og berlinerblått, mens søyler og gesims ble marmorert. Niels Nielsen Thaaning døde i Christiania 1779.

Hvorvidt Thaaning er mesteren bak Sørmerudsskatollet kan ikke sies med sikkerhet. Han var imidlertid i virksomhet i Christiania i 1773, da Sønsterudsskatollet ble dekorert. Maleren har datert med 1773 diskret på den ene skapdøren som forstiller sommeren, og 18. desember diskret under den allegoriske fremstillingen av høsten. At oppdragsgiver har valgt en kunstner på øverste hylle bekreftes av dekorasjonenes høye kvalitet. Jon Embretsen på Sønsterud var en oppdragsgiver med økonomi og ambisjoner, så muligheten er tilstede.

ETTERORD

Skatollet vil bli vist i Norsk Folkemuseets sin nye utstilling om by- og embetskultur som åpner høsten 2019. Inntil da har Norsk Folkemuseum en jobb å gjøre i forhold til å oppdatere opplysningene om skatollets proveniens utfra Håvard Skirbekks opplysninger. Uavhengig av det er skatollet et konkret bevis på samhandelen mellom by og land på 1700-tallet, og der de store skogeierne i Solør omsatte sitt «grønne gull» i kostbare bymøbler.

Geir Thomas Risåsen er kunsthistoriker og konservator i Kulturhistorisk seksjon ved Norsk Folkemuseum.

Stue på Sønsterud med malt rokokkodekor. I følge branntaksten fra 1805 var rommet panelt og malt med blå perlefarge. Dekoren ble ikke omtalt. Foto: Geir Thomas Risåsen, Norsk Folkemuseum.

LITTERATUR

- Alsvik, Henning: «Niels Nielsen Thaaning» i Norsk kunstnerleksikon. Publisert på nett 2014.
- Asker, Randi: «Kunstarbeid og Håndverk» i Norske Bygder, Glåmdal. Oslo 1942.
- Bugge, Alex.: Våler bygdebok. Hamar 1936.
- Ellingsgard, Nils: Norsk rosemaling. Oslo 1981.
- Helstad, Kollbein: Jon Embretsen Sønsterud og hans samtid. Flisa 1955.
- Norsk Folkemuseum, Aarsberetning 1938-39.
- Meyer, Johan: Fortidens kunst i Norges bygder. Østerdalen II. Oslo 1936.
- Skirbekk, Håvard: «Gammal møbelkunst» i Årbok for Glåmdalen 1981.
- Stigum, Hilmar: «Byggeskikk i Glåmdalen» i Norske Bygder. Glåmdalen. Bergen 1942.
- Ugelstad, Janike Sverdrup: Thi han blev en kunstmaler – Peder Aadnes og hans billedverden. 2007.
- Åsnesboka, bind I, Flisa 1953.

NOTER

- ^[1] Norsk Folkemuseum, Aarsberetning 1938-39, s. 15.
- ^[2] Meyer, Johan: Fortidens kunst i Norges bygder. Østerdalen II, s. 32. Oslo 1936.
- ^[3] Skirbekk, Håvard: «Gammal møbelkunst» i Årbok for Glåmdalen 1981, s.63.
- ^[4] Asker, Randi: «Kunstarbeid og Håndverk» i Norske Bygder, Glåmdal. Bergen 1942, note 9, s. 158.
- ^[5] Bugge, Alex.: Våler bygdebok. Hamar 1936, s. 653.
- ^[6] Åsnesboka, bind I, Flisa 1953, s. 297.
- ^[7] Helstad, Kollbein: Jon Embretsen Sønsterud og hans samtid. Flisa 1955.
- ^[8] Stigum, Hilmar: «Byggeskikk i Glåmdalen» i Norske Bygder. Glåmdalen. Bergen 1942, s. 206.
- ^[9] Meyer s. 33.
- ^[10] Ibid.
- ^[11] Asker s. 157.
- ^[12] Ellingsgard, Nils: Norsk rosemaling. Oslo 1981, s. 76.
- ^[13] Ugelstad, Janike Sverdrup: Thi han blev en kunstmaler – Peder Aadnes og hans billedverden. 2007.
- ^[14] Alsvik, Henning: «Niels Nielsen Thaaning» i Norsk kunstnerleksikon. Publisert på nett 2014.